

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՉԱՄՐԱԳՐՈՒՄԸ
ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՌԻՍԿ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

<https://doi.org/10.59982/18294359-26.1-ta-11>

Իզաբելլա Ալբերտի Իսկանդարյան

ի.գ.թ.

ՀԵՀ, Հանրային և միջազգային իրավունքի ամբիոն

isa.iskandaryan@gmail.com

Ալվինա Բալաբեկի Գյուլումյան

ՀԵՀ, Հանրային և միջազգային իրավունքի ամբիոն

alvina56bg@gmail.com

Արփինե Արշակի Աղաջանյան

Ուսանող

ՀԵՀ, Հանրային և միջազգային իրավունքի ամբիոն

aaghajanyan878@gmail.com

Ամփոփագիր

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին տեղահանված անձանց (ՆՏԱ) իրավական կարգավիճակի բացակայության խնդրի և դրա հետևանքով առաջացող մարդու իրավունքների պաշտպանության համակարգային ռիսկերի ուսումնասիրությանը:

Հետազոտության շրջանակում վերլուծվում են փախստականների, քաղաքական ապաստան հայցողների և ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակների ձևավորումը միջազգային իրավունքում, ինչպես նաև դրանց կարգավորումը Հայաստանի ազգային օրենսդրությունում: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում ՄԱԿ-ի «Ներքին տեղահանված անձանց վերաբերյալ առաջնորդող սկզբունքներին», ինչպես նաև միջազգային դատական պրակտիկային, մասնավորապես՝ մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի մոտեցումներին՝ վերադարձի իրավունքի և սեփականության իրավունքի պաշտպանության հարցերում:

Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի օրենսդրությունում «ներքին տեղահանված անձ» իրավական կարգավիճակի բացակայությունը առաջացնում է իրավական անորոշություն և հանգեցնում է վերադարձի իրավունքի, սեփականության իրավունքի և մշակութային ինքնության պաշտպանության մեխանիզմների թերի կիրառման:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արդյունքում, այդ իրավունքները հաճախ փոխարինվում են վարչական կամ սոցիալական աջակցության ծրագրերով, որոնք չեն ապահովում իրավական լիարժեք երաշխիքներ: Աշխատանքի արդյունքում հիմնավորվում է, որ ՆՏԱ կարգավիճակի օրենսդրական ամրագրումը անհրաժեշտ պայման է իրավական որոշակիության ապահովման, միջազգային պարտավորությունների կատարման և մարդու հիմնարար իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության համար Հայաստանի Հանրապետությունում:

Հիմնաբառեր. Ներքին տեղահանված անձ, քաղաքական ապաստան հայցող, դիվերս, հարկադիր միգրացիա, փախստականի իրավական կարգավիճակ:

Ներածություն

Փախստականների իրավական կարգավիճակը, քաղաքական ապաստանի իրավունքը և ներքին տեղահանված անձանց պաշտպանության մեխանիզմները ժամանակակից իրավական պետության մարդասիրական և իրավաքաղաքական զարգացման առանցքային ցուցիչներից են: Այս ինստիտուտները չեն սահմանափակվում սոցիալական աջակցության տրամաբանությամբ, այլ հանդես են գալիս որպես մարդու հիմնարար իրավունքների պաշտպանության համալիր միջոցներ՝ ուղղված կյանքի, ազատության, արժանապատվության, անվտանգ կենսամիջավայրի և անձնական ինքնության ապահովմանը: 21-րդ դարում զինված հակամարտությունների, էթնիկ լարվածությունների, քաղաքական հետապնդումների և զանգվածային բռնությունների աճը հանգեցրել է հարկադիր միգրացիայի աննախադեպ ծավալների: Այս իրողությունը պետությունների առջև առաջադրում է ոչ միայն հումանիտար, այլև բարդ իրավական խնդիրներ՝ կապված անձանց իրավական կարգավիճակի հստակեցման, նրանց իրավունքների իրականացման, ինչպես նաև միջազգային պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունների կատարման հետ: Հատկապես, կարևոր է դառնում փախստականի, քաղաքական ապաստան հայցողի և ներքին տեղահանված անձի իրավական կարգավիճակների սահմանազատումն ու համադրումը: Հայաստանի Հանրապետությունում այս հարցը ունի արդիականություն՝ պայմանավորված պատմական իրադարձություններով և տարածաշրջանային զարգացումներով: 20-րդ դարի վերջից սկսած, Հայաստանը հանդես է եկել որպես փախստականներ ընդունող պետություն, միաժամանակ բախվելով զանգվածային տեղահանման հետևանքներին: 2023 թվականին Արցախի հայ բնակչության ամբողջական բռնի տեղահանությունը ստեղծեց նոր իրավական իրականություն, որը բացահայտեց ազգային օրենսդրության մի շարք կառուցվածքային բացեր, մասնավորապես՝ «ներքին տեղահանված անձ» իրավական կարգավիճակի բացակայությունը: «Ներքին տեղահանված անձ» իրավական կարգավիճակի օրենսդրական չամրագրումը ձևավորում է իրավական անորոշություն, որը պահանջում է ոչ թե վարչական, այլ նորմատիվ-իրավական վերլուծություն և համակարգային լուծում:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն աշխատանքի օբյեկտը փախստականների, քաղաքական ապաստան հայցողների և ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակների համակարգն է միջազգային և ազգային իրավունքում: Առարկան՝ Հայաստանի Հանրապետությունում նշված անձանց իրավական պաշտպանության մեխանիզմների կարգավորումն ու դրա բացերն են:

Աշխատանքի նպատակն է համակողմանիորեն ուսումնասիրել փախստականների և քաղաքական ապաստան հայցողների իրավական կարգավիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ միջազգային իրավունքի չափորոշիչների և ազգային օրենսդրության համադրությամբ, ինչպես նաև վերլուծել ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի բացակայությունից բխող իրավական ռիսկերը և դրանց հաղթահարման հնարավոր ուղիները:

Նշված նպատակի իրագործման համար առաջադրվում են հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել փախստականի և քաղաքական ապաստանի ինստիտուտների ձևավորումը միջազգային իրավունքում, վերլուծել ներքին տեղահանված անձանց պաշտպանության միջազգային իրավական չափորոշիչները, ուսումնասիրել ՀՀ օրենսդրության համապատասխան կարգավորումները, բացահայտել ՆՏԱ կարգավիճակի բացակայությունից բխող իրավական հետևանքները, ներկայացնել իրավական հիմնավորված առաջարկություններ ՀՀ իրավական համակարգի կատարելագործման ուղղությամբ: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են դոգմատիկ, համեմատական իրավական, համակարգային և վերլուծական մեթոդներ, ինչպես նաև նորմատիվ իրավական ակտերի և միջազգային փաստաթղթերի համեմատական ուսումնասիրություն:

Աշխատանքի գիտական յուրակերպությունը դրսևորվում է նրանով, որ համակողմանիորեն վերլուծվում է ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի բացակայության խնդիրը ՀՀ-ում՝ այն դիտարկելով ոչ միայն սոցիալտնտեսական, այլև վերադարձի իրավունքի, սեփականության իրավունքի և ազգային մշակութային ինքնության պահպանման իրավունքի համատեքստում:

Ներքին տեղահանված անձանց հասկացությունը և դրա ձևավորումը միջազգային իրավունքում.

Ներքին տեղահանված անձանց (ՆՏԱ) իրավական կարգավիճակը ձևավորվել է միջազգային իրավունքի շրջանակում՝ որպես հարկադիր միգրացիայի առանձնահատուկ դրսևորում, որը տարբերվում է փախստականության դասական մոդելից: Ի տարբերություն փախստականների՝ ներքին տեղահանված անձինք չեն հատում միջազգային սահմանները և շարունակում են գտնվել իրենց պետության իրավագործության ներքո, ինչի հետևանքով նրանց պաշտպանությունը հիմնականում ընկնում է ազգային իշխանությունների պատասխանատվության ոլորտում: Միջազգային իրավունքում ՆՏԱ-ների պաշտպանության հիմնական փաստաթուղթը ՄԱԿ-ի կողմից 1998 թվականին ընդունված «Ներքին տեղահանված

անձանց վերաբերյալ առաջնորդող սկզբունքներն» են: Չնայած նշված սկզբունքները չունեն պարտադիր իրավական ուժ, բայց և այնպես դրանք լայնորեն ճանաչված են որպես միջազգային սովորության իրավունքի արտահայտություն և կիրառվում են պետությունների ու միջազգային կազմակերպությունների կողմից որպես ուղեցույց: [Guiding Principles on Internal Displacement. UNHCR, 1999]

Ըստ այդ սկզբունքների՝ ներքին տեղահանված անձ են համարվում այն անձինք կամ անձանց խմբերը, որոնք հարկադրված են լքել իրենց բնակության վայրը զինված հակամարտությունների, ընդհանրացված բռնության, մարդու իրավունքների խախտումների կամ բնական և տեխնածին աղետների հետևանքով՝ առանց միջազգային սահման հատելու:

Այս սահմանումը կարևոր է մի քանի նկատառումներով: Նախ, այն ընդգծում է տեղահանման հարկադիր բնույթը, ինչը բացառում է կամավոր միագրացիան: Երկրորդ, ՆՏԱ կարգավիճակը կապվում է ոչ միայն զինված հակամարտությունների, այլև մարդու իրավունքների զանգվածային խախտումների հետ: Երրորդ, սկզբունքները շեշտադրում են, որ ՆՏԱ-ները չեն կորցնում իրավական կապը իրենց պետության հետ և շարունակում են մնալ իրենց պետության իրավական համակարգի մաս:

Ներքին տեղահանված անձանց վերադարձի և սեփականության իրավունքի բովանդակությունը.

Ներքին տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքը միջազգային իրավունքում դիտարկվում է որպես ազատ տեղաշարժի, բնակության վայրի ընտրության և սեփական երկիր վերադառնալու իրավունքի բաղկացուցիչ տարր, որոնք ամրագրված են Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում [International Covenant on Civil and Political Rights]: ՄԱԿ-ի Ներքին տեղահանված անձանց վերաբերյալ առաջնորդող սկզբունքների 28-րդ սկզբունքի համաձայն՝ ներքին տեղահանված անձինք իրավունք ունեն կամավոր, անվտանգ և արժանապատիվ պայմաններում վերադառնալ իրենց նախկին բնակության վայրերը կամ կամավոր վերաբնակվել երկրի այլ հատվածում՝ առանց հարկադրանքի և ազատ ընտրության հիման վրա [Guiding Principles on Internal Displacement, Principle 28(1)]:

Ըստ ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի (ՄԱԿ ՓԳՀ, UNHCR)՝ վերադարձի իրավունքը չի սահմանափակվում միայն ֆիզիկական տեղաշարժի հնարավորությամբ և այդ պատճառով այն չի կարող դիտարկվել որպես սոցիալական աջակցության կամ այլ ծրագրերի միջոցով փոխարինելի իրավունք: Այն ներառում է նաև իրավական, սոցիալական և անվտանգային պայմանների ապահովում, որոնք անհրաժեշտ են վերադարձի իրականացման համար [Guiding Principles on Internal Displacement, 1999]: Ներքին տեղահանված անձանց վերադարձի իրավունքը սերտորեն կապված է նաև սեփականության իրավունքի պաշտպանության հետ: Պինեյրոյի սկզբունքները ճանաչում են, որ

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

փախստականներն ու տեղահանված անձինք իրավունք ունեն վերականգնելու այն բնակարանը, հողը և գույքը, որոնցից կամայականորեն կամ ապօրինի զրկվել են: Միաժամանակ, գույքի վերականգման իրավունքը դիտարկվում է որպես ինքնուրույն իրավունք, որը չի պայմանավորվում վերադարձի փաստով և չի կորցնում իր իրավական նշանակությունը տեղահանության երկարատև լինելու պատճառով [*Principles on Housing and Property Restitution*, Principles 2.1-2.2]: Սեփականության իրավունքի պաշտպանության հարցը առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում հակամարտություններից հետո, երբ տարածքները կարող են հայտնվել այլ իրավական կամ փաստացի վերահսկողության տակ: Այս պարագայում պետությունները պարտավոր են մշակել գույքային պահանջների վերականգնման կամ փոխհատուցման հատուկ մեխանիզմներ, որոնք կհիմնվեն արդարության, իրավահավասարության և իրավական որոշակիության սկզբունքների վրա: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ սեփականության իրավունքի կարգավորված չլինելը կարող է հանգեցնել երկարատև իրավական վեճերի, սոցիալական լարվածության և նույնիսկ նոր հակամարտությունների: Հետևաբար սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը պետք է դիտարկվի ոչ միայն որպես անհատական իրավունք, այլև որպես հանրային կայունության գործոն:

Ազգային և մշակութային ինքնության պահպանման իրավունքը տեղահանման համարեքստում և արցախահայերի ներքին տեղահանության իրավական առանձնահատկությունները.

Միջազգային իրավունքում մշակութային իրավունքները ճանաչվում են որպես մարդու հիմնարար իրավունքների անբաժանելի բաղադրիչ: Հարկադիր տեղահանումը հաճախ հանգեցնում է համայնքային կյանքի խզման, մշակութային ժառանգության հետ կապի թուլացման և ինքնության պահպանման հետ կապված խնդիրների: Այս պայմաններում ներքին տեղահանված անձանց համայնքային, ընտանեկան և մշակութային կապերի պահպանումը կարևոր նշանակություն ունի ինչպես անհատական, այնպես էլ հավաքական ինքնության շարունակականության համար: Վերադարձի իրավունքը տվյալ համատեքստում հանդես է գալիս որպես պատմական, սոցիալական և մշակութային միջավայրի վերականգման կարևոր նախադրյալ: Հետևաբար, պետությունների պարտավորությունները չեն սահմանափակվում միայն ֆիզիկական վերադարձի ապահովմամբ, այլ ներառում են նաև մշակութային ժառանգության, լեզվական իրավունքների և համայնքային կյանքի պահպանմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը [*International Covenant on Civil and Political Rights*, art. 27], [*Guiding Principles on Internal Displacement*]: Առանց այս բաղադրիչների վերադարձի իրավունքը կարող է կրել ձևական բնույթ և չապահովել իրական վերաինտեգրում: 2023 թվականին Արցախի հայ բնակչության ամբողջական բռնի տեղահանությունը ստեղծեց ներքին տեղահանման յուրահատուկ և աննախադեպ իրավիճակ Հայաստանի Հանրապետության համար: Տվյալ

դեպքում խոսքը ոչ միայն հումանիտար ճգնաժամ, այլև բազմաշերտ իրավական խնդրի մասին է, որը ներառում է վերադարձի իրավունքի, սեփականության իրավունքի, քաղաքացիության, ինչպես նաև ազգային և մշակութային ինքնության պաշտպանության հարցերը: Արցախահայերի տեղահանությունը բնութագրվում է զանգվածային և հարկադիր բնույթով, ինչը լիովին համապատասխանում է ներքին տեղահանման միջազգային չափորոշիչներին: Սակայն ՀՀ օրենսդրությունում «ներքին տեղահանված անձ» իրավական կարգավիճակի բացակայությունը հանգեցրել է նրան, որ տվյալ անձանց պաշտպանությունը իրականացվում է հիմնականում վարչական և սոցիալական ծրագրերի միջոցով՝ առանց հստակ իրավական հիմքի և տրվում է «ստիպված տեղահանված անձ» կարգավիճակը: Տվյալ իրավիճակը հանգեցնում է վերադարձի իրավունքի նորմատիվ չգործադրման, սեփականության իրավունքի պաշտպանության մեխանիզմների թերի ձևավորման և այդ իրավունքների դատական պաշտպանության սահմանափակման:

Միջազգային դատական պրակտիկան ներքին տեղահանված անձանց վերադարձի և սեփականության իրավունքների պաշտպանության հարցում.

Ներքին տեղահանված անձանց վերադարձի և սեփականության պաշտպանության հարցերը լայնորեն քննարկվել են միջազգային իրավունքում և համապատասխան իրավական պարտադիր ուժ չունեցող միջազգային փաստաթղթերում, մասնավորապես՝ Փախստականների և տեղահանված անձանց բնակարանի, հողի և գույքի վերականգման վերաբերյալ Պինեյրոյի սկզբունքներում: Թեև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (ՄԻԵԴ) գործերի մեծ մասը վերաբերվում է միջպետական տեղաշարժերին կամ փախստականների իրավիճակներին, դատարանի ձևավորած իրավական մոտեցումները կիրառելի են նաև ներքին տեղահանման համատեքստում՝ հատկապես սեփականության և ընտանեկան կյանքի իրավունքների մեկնաբանության առումով: Դատարանը վերադարձի և տեղահանման հետ կապված հարցերը հիմնականում դիտարկել է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի (անձնական և ընտանեկան կյանք) և առաջին արձանագրության 1-ին հոդվածի (սեփականության պաշտպանություն) համատեքստում՝ կապելով դրանք բնակության վայրի, համայնքային կապերի և սոցիալական միջավայրի պահպանման հետ [Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա]: Այս իրավական մոտեցումը հատկապես ընդգծված է այն գործերում, որտեղ արձանագրվել է սեփականության իրավունքների շարունակական խախտում և տեղահանված անձանց փաստացի վերադարձի անհնարինություն, մասնավորապես՝ Լոյզիդու ընդդեմ Թուրքիայի գործով [ՄԻԵԴ, դիմում թիվ 15318/89, վճիռ՝ 1995 թվականի մարտի 23]: Այս դիրքորոշումը կարևոր է հատկապես այն իրավիճակներում, երբ պետությունները փորձում են վերադարձի իրավունքը փոխարինել այլընտրանքային բնակարանային կամ սոցիալական աջակցության ծրագրերով՝ առանց անձի կամքի և առանց բավարար իրավական երաշխիքների: Այս համատեքստում վերադարձի իրավունքը և սեփականության իրավունքը դիտարկվում են

որպես փոխկապակցված իրավունքներ, որոնք չեն կարող սահմանափակվել միայն նյութական փոխհատուցմամբ կամ վարչական լուծումներով: Ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի օրենսդրական ամրագրումը լայնորեն կիրառվում է մի շարք պետություններում, որոնք բախվել են զինված հակամարտությունների և զանգվածային տեղահանման հետևանքներին: Համեմատական իրավական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՆՏԱ կարգավիճակի հստակ սահմանումը նպաստում է ինչպես իրավական որոշակիության, այնպես էլ սոցիալական կայունության ապահովմանը: Ուկրաինայում ներքին տեղահանված անձանց կարգավիճակը ամրագրված է հատուկ օրենքով, որը սահմանում է ՆՏԱ-ի իրավական սահմանումը, վերադարձի իրավունքի երաշխիքները, սոցիալական պաշտպանության միջոցները և պետական մարմինների պարտականությունները: Ուկրաինական մոդելի կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ վերադարձի իրավունքը չի պայմանավորվում քաղաքացիության փոփոխությամբ կամ մշտական ինտեգրմամբ նոր բնակավայրում: Վրաստանում ներքին տեղահանված անձանց կարգավիճակը ձևավորվել է դեռևս 1990-ական թվականներից և ամրագրվել է օրենքով՝ հաշվի առնելով Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտությունների հետևանքները: Վրացական օրենսդրությունը հատուկ ուշադրություն է դարձնում վերադարձի իրավունքի պահպանմանը՝ այն դիտարկելով որպես քաղաքական և իրավական առաջնահերթություն, նույնիսկ այն պայմաններում, երբ վերադարձը փաստացիորեն ժամանակավորապես անհնար է: Այս պետությունների փորձը վկայում է, որ ՆՏԱ կարգավիճակի օրենսդրական ամրագրումը չի հակասում ինտեգրման կամ սոցիալական աջակցության քաղաքականությանը, այլ հակառակը՝ ստեղծում է իրավական հիմք այդ քաղաքականությունների արդյունավետ իրականացման համար: Հայաստանի Հանրապետության համար նման փորձի ուսումնասիրությունն ու ընտելացումը կարող է կարևոր դեր ունենալ ներքին տեղահանված անձանց պաշտպանության համապարփակ համակարգի ձևավորման գործում:

Փախստականների և ներքին տեղահանվածների կարգավիճակի ներպետական և միջազգային իրավական հիմքերը.

Հայաստանի Հանրապետությունը իր միջազգային պարտավորությունները հիմնում է 1951թ. Փախստականների մասին կոնվենցիայի և դրա 1967թ. Արձանագրության վրա: Այս փաստաթղթերը սահմանում են փախստականի հասկացությունը. «փախստականն այն անձն է, որը ռասայական, կրոնական, որոշակի սոցիալական խմբի պատկանելիության կամ քաղաքական համոզմունքների հետապնդումների զոհ դառնալու միանգամայն երկյուղի պատճառով գտնվում է քաղաքացիական պատկանելիության երկրից դուրս և չի կարող օգտվել այդ պաշտպանությունից կամ չի ցանկանում օգտվել այդպիսի պաշտպանությունից՝ հիշատակված երկյուղի պատճառով, կամ չունենալով որոշակի քաղաքացիություն և գտնվելով իր նախկին մշտական բնակության վայրի երկրից դուրս, չի կարող կամ չի կամենում

վերադառնալ այդ երկիրը այդպիսի երկյուղի պատճառով»: Այս կոնվենցիայի դրույթների կարևորությունը այդքան մեծ է, որ դրանց վրա որևէ վերապահում չի տարածվում: Օրինակ «Փախստական» հասկացությունը կամ այսպես կոչված «ետ չուղարկելու» սկզբունքը համարվում են կատեգորիկ հասկացություններ և պետք է տառացիորեն արտացոլվեն կոնվենցիային միացած պետության համապատասխան օրենսդրական ակտով [Այվազյան, 258]: Հայաստանը նաև ընդունել է «Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքը (2008 թ.), որը ներառում է՝ դիմումների ընդունման կարգ, ժամանակավոր կացարաններ (ՀՀ-ում գործում են հատուկ կացարաններ, որտեղ ապահովվում են կենսապայմաններ, սնունդ, բժշկական օգնություն և սոցիալական աջակցություն), վկայական և իրավական պաշտպանություն (փախստականներին տրամադրվում է իրավաբանական կարգավիճակ, ինչը թույլ է տալիս աշխատել, կրթություն ստանալ և մասնակցել տեղական սոցիալական ծրագրերին: Օրենսդրությունը նպատակ ունի ապահովել փախստականների կենսական իրավունքների պաշտպանությունը, մարդու արժանապատվությունը և պետության պատասխանատվությունը՝ մարդկային կյանքն ու ազատությունը պաշտպանելու համար [Փախստականների և ապաստանի մասին ՀՀ օրենք]:

Փախստականների կարգավիճակի սրացման գործընթացը, քաղաքական ապաստանի իրավունքը, սոցիալական և տնտեսական պաշտպանություն.

Փախստական դառնալու գործընթացը ՀՀ-ում բաղկացած է մի քանի փուլերից՝ դիմումների ներկայացում (դիմումը ներկայացվում է ՀՀ ՆԳՆ Միգրացիայի և քաղաքացիության ծառայություն կամ համապատասխան մարմին), ժամանակավոր կացարանների տրամադրում (դիմումը ներկայացնելու պահից մինչև վերջնական որոշումը, անձը բնակվում է հատուկ կացարանում, որտեղ ապահովվում է հիգիենա, սնունդ, բժշկական օգնություն և անվտանգության ապահովում), վկայականի տրամադրում (վերջնական որոշում կայացնելուց հետո փախստականին տրվում է վկայական, որը հաստատում է իր իրավական կարգավիճակը և թույլ է տալիս օգտվել բոլոր սահմանված իրավունքներից) [Փախստականների և ապաստանի մասին ՀՀ օրենք]: Այս գործընթացը ապահովում է փախստականների անվտանգությունը, սակայն որոշ դեպքերում առկա են գործընթացի դանդաղություն կամ փաստաթղթավորման խնդիրներ, ինչը կարող է ծանրացնել անձի սոցիալական վիճակը և առողջությունը: Քաղաքական ապաստանը միջազգային իրավունքի ճանաչված ինստիտուտ է, որը նպատակ ունի պաշտպանել այն անձանց, ովքեր բռնության, ճնշման կամ քաղաքական հետապնդման զոհ են [Павлова, Селиванов]: ՀՀ իրավական համակարգում քաղաքական ապաստան տրամադրելու գործընթացը կարգավորվում է «Փախստականների և ապաստանի մասին» օրենքով և պետք է համապատասխան լինի միջազգային չափորոշիչներին: Փախստականների և քաղաքական ապաստան հայցողների սոցիալական պաշտպանությունը Հայաստանում ներառում է հետևյալ հիմնական ուղղությունները՝ բնակարանային աջակցություն, ժամանակավոր կացարաններ, վարձակալության աջակցության ծրագրեր, համայնքային

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

բնակարանային ծրագրեր (2023 թվականին Արցախից տեղահանվածների համար նախատեսված հատուկ բնակարանային ծրագրերը ընդգրկում էին շուրջ 3000 ընտանիք), բուժօգնություն, կրթություն և աշխատանքային իրավունքներ: Սոցիալական աջակցությունը նպատակ ունի ոչ միայն կենսապայմանները ապահովելու, այլև ստեղծելու ինտեգրման հնարավորություններ, նպաստելու համայնքային մասնակցությանը և մարդու արժանապատվության պահպանմանը [ՀՀ կառավարության որոշում N710-Լ]: Սակայն Հայաստանի պարագայում նկատվում են մի շարք մարտահրավերներ՝ օրենսդրական բացեր՝ փախստականների և ՆՏԱ-ի իրավունքների մի մասի ապահովման դժվարություններ, օրինակ՝ մուտք դեպի աշխատաշուկա, բնակարանային աջակցություն, սոցիալական խնդիրներ, փաստաթղթավորում և հաշվառման խնդիրներ, օրինակ՝ Արցախից տեղահանվածների մի մասը դեռևս չունի վկայական կամ ստանում է ուշացումով, ինչը խոչընդոտում է միջազգային և տեղական աջակցությանը: Անհրաժեշտ է հստակ սահմանել ներքին տեղահանված անձանց կարգավիճակը և վերադառնալու իրավունքը, ֆինանսապես և մոնիթորինգի առումով արդյունավետ ծրագրեր ստեղծել՝ վերացնելով իրավական վեճերը և աջակցելով սոցիալական ինտեգրմանը, փախստականների և ՆՏԱ-ի մասնագիտական վերապատրաստում, համայնքային մասնակցություն և աշխատանքային հնարավորություններ, օրենսդրության համահունչ համապատասխանեցում միջազգային կառույցների առաջարկներին՝ ապահովելով միջազգային պարտավորությունների կատարմանը համապատասխան պաշտպանություն, հոգեկան առողջության պահպանման, ինքնության պահպանման և այլն: Հայաստանի համատեքստում, առավել ընդգծված է 2020 թ. երկրորդ Արցախյան պատերազմի արդյունքում տեղահանվածների հարցը: Ավելի քան 90,000 մարդ ստիպված են եղել լքել իրենց տները: Հայաստանը ներգրավված է մի շարք միջազգային ծրագրերում, որոնք նպատակ ունեն աջակցել փախստականներին և ՆՏԱ-ին: Առաջնային կազմակերպություններն են՝ ՄԱԿ-ի փախստականների գործակալություն, որն ապահովում է իրավական աջակցություն, ուսուցման և աշխատանքի հնարավորություններ, Եվրոպական միությունը, որը ֆինանսավորում է բնակարանային և սոցիալական ծրագրերը, Կարմիր խաչը, որն ապահովում է բժշկական օգնություն, սնունդ, հիգիենա: Հայաստանի միջազգային պարտավորությունները ներառում են՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային ստանդարտների պահպանում, փախստականների վերականգնողական ծրագրերի և ինտեգրման ռազմավարությունների մշակումը, ներքին տեղահանվածների հետ համատեղ աշխատանք՝ համաչափ սոցիալական և իրավական աջակցության ապահովմամբ: 2023թ. ՄԱԿ-ի և ՀՀ կառավարության համատեղ ծրագրով Երևանում բացվեց հատուկ կրթական կենտրոն, որտեղ 200-ից ավելի ՆՏԱ երեխաներ անցնում են հայոց լեզվի դասեր, ստանում սոցիալական և հոգեբանական աջակցություն, պատրաստվում պետական դպրոց հաճախելուն: Մարդու իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմներով փախստականների, ՆՏԱ-ի և քաղաքական ապաստան հայցողների իրավունքները պաշտպանվում են մի քանի մակարդակով, ինչպիսիք են՝ օրենսդրականը և

կազմակերպականը: Մարդու իրավունքների պահպանման մեխանիզմները միշտ չեն, որ համապատասխանում են տեղական իրականությանը: Օրինակ, աշխատանք գտնելը հաճախ տապալվում է փաստաթղթավորման խնդիրների պատճառով, մինչդեռ օրենսդրությունն այն սահմանում է: Կարևոր և անհրաժեշտ է միավորել օրենսդրական և գործնական մեխանիզմները՝ ստեղծելով համակարգված, շուտ արձագանքող աջակցություն:

Ներքին տեղահանված անձինք (ՆՏԱ) Հայաստանի Հանրապետությունում.

Ներքին տեղահանված անձը (ՆՏԱ) այն անձն է, ով հարկադրված լքում է իր մշտական բնակության վայրը՝ պատերազմի, ընդհարման, բռնությունների կամ այլ վտանգների պատճառով, սակայն չի հատում պետական սահմանը [Guiding Principles on Internal Displacement]: 2020 թվականի երկրորդ Արցախյան պատերազմի արդյունքում ավելի քան 90,000 մարդ ստիպված են եղել լքել իրենց տները՝ հանդիպելով բնակարանային, սոցիալական և իրավական խնդիրների համակցված մարտահրավերների: Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին տեղահանված անձանց կարգավիճակի բացակայությունը հանգեցնում է նրան, որ պաշտպանությունը իրականացվում է ոչ թե օրենքի ուժով, այլ ժամանակավոր վարչական որոշումների շրջանակում, ինչը չի ապահովում իրավական կայունություն և կանխատեսելիություն: Սոցիալական աջակցության և փաստաթղթավորման գործընթացները իրականացվում են հիմնականում ՀՀ կառավարության որոշումների, ՆԳՆ հրամանների և ժամանակավոր ծրագրերի միջոցով: Օրինակ՝ ՀՀ կառավարության որոշում, որը սահմանում է ներկայումս տեղահանված անձանց բնակարանի և ֆինանսական աջակցության ժամանակավոր չափանիշները, բնակարանային վարձակալության և սոցիալական աջակցություն Արցախից տեղահանվածների համար՝ մինչև վկայականների տրամադրում [ՀՀ կառավարության որոշում N710-Լ], ինչպես նաև ժամանակավոր կացարաններ, որոնք կիրառվում են միայն զինված հակամարտությունների և արտակարգ իրավիճակների ժամանակ: Օրինակ՝ Երևանում և Շիրակի մարզում գործող կացարանները 2023-ին ընդունեցին շուրջ 5000 մարդ, սակայն երկարաժամկետ բնակարանային լուծումներ չեն նախատեսվել: 2023 թվականին Արցախի 90,000 ներքին տեղահանված անձանց մեծամասնությունը գրանցվեց Միգրացիայի ծառայությունում, սակայն մոտ 15–20%–ը ստացավ փաստաթղթավորում ուշացումով, ինչը ժամանակավորապես խոչընդոտեց աշխատանքի իրավունքին, սոցիալական օգնության ծրագրերին և կրթական ինտեգրմանը:

Վերադարձի իրավունքի իրագործման իրավական հիմքերը և ներքին տեղահանված անձանց և փախստականների գույքային իրավունքները.

Միջազգային և ՀՀ օրենսդրությունը վերադարձի իրավունքը դիտարկում է որպես հիմնարար իրավունքի մաս, որը կապվում է անձի ազատ տեղաշարժի, բնակության վայրը ընտրելու և սեփական հայրենիքում ապրելու իրավունքի հետ: ՀՀ Սահմանադրության 40-րդ

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

հոդվածը սահմանում է՝ «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում օրինական հիմքերով գտնվող յուրաքանչյուր ոք ունի ազատ տեղաշարժվելու և բնակավայր ընտրելու իրավունք» [ՀՀ Սահմանադրություն, 2015]: ՄԱԿ-ի առաջնորդող սկզբունքները ՆՏԱ-ի համար պահանջում են վերադարձի ապահովում՝ կամավոր, անվտանգ և արժանապատիվ ձևով: ՀՀ օրենսդրությունում վերադարձի իրավունքի ամրագրման բացակայությունը հանգեցնում է նրան, որ այն գործնականում փոխարինվում է սոցիալական աջակցության քաղաքականությամբ՝ զրկվելով իրավական պարտադիր բնույթից:

Ներքին տեղահանված անձանց և փախստականների գույքային իրավունքները պաշտպանվում են ինչպես ՀՀ օրենքներով, այնպես էլ միջազգային սկզբունքներով: Փախստականների և ՆՏԱ-ի գույքի նկատմամբ իրավունքների պաշտպանությունը հաստատվում է «Փախստականների և ապաստանի մասին» օրենքով (2008 թ.), որը նախատեսում է փոխհատուցման, վերադարձի կամ վարձակալության հատուկ մեխանիզմներ [Փախստականների և ապաստանի մասին ՀՀ օրենք]: Ներքին տեղահանված անձանց և փախստականների համար ՀՀ-ում գործում են մի շարք առանձնացված ծրագրեր, որոնք նախատեսված են կյանքի պայմանների բարելավման, աշխատանքի և կրթության հնարավորությունների ապահովման համար: Սակայն կա փաստացի իրավական անորոշություն՝ վերադառնալու իրավունքի չափականված և սեփականության իրավունքների չափաչափված լինելու, ինչպես նաև վեճերի և միջազգային դատական գործընթացների վտանգ, մշակութային ինքնության կորստի վտանգ՝ համայնքային կապերի խզման պատճառով: Հետևաբար, անհրաժեշտ է օրենսդրական մակարդակով ՆՏԱ կարգավիճակի հստակ սահմանում, վերադարձի իրավունքի և սեփականության պաշտպանության մեխանիզմների ներդրում, սոցիալական, կրթական, մասնագիտական ինտեգրման ծրագրերի մշակում, միջազգային չափանիշների և փորձի ընտելացում:

Եզրակացություն

Սույն հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականների և քաղաքական ապաստան հայցողների իրավական կարգավիճակները ձևավորված են միջազգային իրավունքի հիմնարար չափորոշիչներին համապատասխան և ընդհանուր առմամբ ապահովում են մարդու հիմնարար իրավունքների պաշտպանության հիմնական երաշխիքները: «Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքի դրույթները, ինչպես նաև 1951թ. Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիայի և 1967 թ. Արձանագրության կիրառումը ստեղծում են իրավական այնպիսի համակարգ, որտեղ պետության պարտականությունները կյանքի, ազատության և մարդկային արժանապատվության պաշտպանության ոլորտում ունեն հստակ նորմատիվ հիմք և ենթակա են արդյունավետ իրավական վերահսկողության: Միևնույն ժամանակ, հետազոտությունը բացահայտում է, որ ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

բացակայությունը ՀՀ օրենսդրությունում չի կարող գնահատվել որպես միայն տեխնիկական կամ մասնակի օրենսդրական բաց: Այն ունի համակարգային բնույթ և առաջացնում է բազմաշերտ իրավական հետևանքներ: ՆՏԱ կարգավիճակի չամրագրված լինելը խաթարում է վերադարձի իրավունքի նորմատիվ ընկալումը՝ այն փաստացի վերածելով վարչական կամ սոցիալական քաղաքականության գործիքի, ինչը հակասում է միջազգային իրավունքի հիմնարար տրամաբանությանը: Արդյունքում վերադարձի իրավունքը դուրս է մղվում լիարժեք իրավական պաշտպանության դաշտից և զրկվում է դատական վերահսկողության արդյունավետ մեխանիզմներից [*Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիա*], [*Փախստականների կարգավիճակին վերաբերող արձանագրություն*]:

Վերլուծությունը հիմնավորում է, որ սոցիալական, բնակարանային կամ ֆինանսական աջակցության ծրագրերը չեն կարող դիտարկվել որպես վերադարձի կամ սեփականության իրավունքի նորմատիվ փոխարինող: Նման մոտեցումը ներքին տեղահանված անձանց դնում է իրավականորեն անընդունելի ընտրության առաջ՝ կամ հրաժարվել վերադարձի իրավունքից՝ ինտեգրվելով նոր միջավայրում, կամ պահպանել իրավական անորոշ վիճակ՝ առանց սեփականության և համայնքային կապերի պաշտպանության երաշխիքների: Այս իրավիճակը վտանգում է ոչ միայն անհատական իրավունքների իրականացումը, այլ նաև ազգային և մշակութային ինքնության շարունակականությունը, որը միջազգային իրավունքում ճանաչվում է որպես հավաքական պաշտպանության արժանի արժեք: Միջազգային իրավական չափորոշիչների և Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային պրակտիկայի համադրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հարկադիր տեղահանումը չի կարող հանգեցնել սեփականության իրավունքի կորստի, պետության հետ իրավական կապի խզման կամ վերադարձ իրավունքի դադարեցման՝ անկախ տեղահանման տևողությունից կամ փաստացի հանգամանքներից: Վերադարձի իրավունքը միջազգային իրավունքում ձևավորվել է որպես շարունակական և ոչ ժամկետային իրավունք, որի իրականացումը չի կարող պայմանավորվել սոցիալական աջակցության ընդունմամբ կամ անձի քաղաքացիաիրավական կարգավիճակի փոփոխությամբ: Այս համատեքստում ակնհայտ է դառնում, որ Հայաստանի Հանրապետության համար ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի օրենսդրական ամրագրումը հանդիսանում է ոչ թե հումանիտար քաղաքականության ընդլայնում, այլ իրավական պարտավորություն՝ բխող մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային ստանդարտներից: ՆՏԱ կարգավիճակի հստակ սահմանումը պետք է ներառի վերադարձի իրավունքի իրավաբանական երաշխիքները, սեփականության պաշտպանության և փոխհատուցման մեխանիզմները, ինչպես նաև մշակութային և համայնքային ինքնության պահպանման միջոցները՝ ապահովելով այդ իրավունքների իրական և արդյունավետ դատական պաշտպանելիությունը:

Այսպիսով՝ հետազոտության արդյունքները թույլ են տալիս հաստատել, որ ներքին տեղահանված անձանց իրավական կարգավիճակի օրենսդրական բացը Հայաստանի

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հանրապետությունում հանդիսանում է իրավական ռիսկերի համակարգային աղբյուր, որը կարող է հանգեցնել երկարաժամկետ սոցիալական, գույքային և միջազգային իրավական խնդիրների: Այդ բացի հաղթահարումը պահանջում է համալիր մոտեցում՝ միավորելով իրավական, սոցիալական և ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները մեկ միասնական նորմատիվ շրջանակում: Նման լուծումը ոչ միայն կհամապատասխանի Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորություններին, այլև կծառայի որպես իրավական պետության ամրապնդման, ազգային անվտանգության և մարդու հիմնարար իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության ռազմավարական հիմք:

Գրականության ցանկ

1. Այվազյան Վ. Ս. Մարդու իրավունքներ / Երևան, 2007, 552 էջ,
2. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն. Երևան, 2015,
3. Փախստականների կարգավիճակի մասին կոնվենցիա. Ժնև, 1951,
4. Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Հոմ, 1950,
5. Փախստականների կարգավիճակին վերաբերող արձանագրություն. Նյու Յորք, 1967,
6. Փախստականների և ապաստանի մասին ՀՀ օրենք. 2008,
7. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում. N710 – Լ. Երևան, 2024,
8. ՄԻԵԴ, Լոյզիդու ընդդեմ Թուրքիայի գործով, դիմում թիվ 15318/89, վճիռ՝ 1995 թվականի մարտի 23, Ստրասբուրգ,
9. International Covenant on Civil and Political Rights. ICCPR, New York, 16 Dec. 1966,
10. Guiding Principles on Internal Displacement. UNHCR, 1999,
11. Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (Pinheiro Principles). UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, 2005,
12. Павлова Л. В., Селиванов А. В. Международно-правовой статус беженца. Минск: Тесей, 2006, <https://evolutio.info/ru/refugees-menu/refugees-our-publications/1>, 20.02.2026.

THE LACK OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS A SYSTEMIC RISK TO THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Izabella Iskandaryan

PhD in Law

EUA, Chair of Public and International Law

isa.iskandaryan@gmail.com

Alvina Gyulumyan

EUA, Chair of Public and International Law

alvina56bg@gmail.com

Arpine Aghajanyan

Student

EUA, Chair of Public and International Law

aaghajanyan878@gmail.com

Abstract

The article is devoted to the study of the problem of the absence of a legal status for internally displaced persons (IDPs) in the Republic of Armenia and the systemic risks this creates for the protection of human rights. Within the framework of the research, the formation of the legal statuses of refugees, political asylum seekers, and internally displaced persons in international law is analyzed, as well as their regulation in the national legislation of Armenia. Special attention is paid to the United Nations Guiding Principles on Internal Displacement, as well as to international judicial practice, particularly the approaches of the European Court of Human Rights regarding the protection of the right of return and the right to property. The research demonstrates that the absence of a legal status of “internally displaced person” in Armenian legislation creates legal uncertainty and leads to the incomplete application of mechanisms for the protection of the right of return, the right to property, and cultural identity. As a result, these rights are often replaced by administrative or social assistance programs, which do not provide full legal guarantees. The study substantiates that the legislative recognition of the status of IDPs is a necessary condition for ensuring legal certainty, fulfilling international obligations, and effectively protecting fundamental human rights in the Republic of Armenia.

Keywords: *Internally displaced persons, asylum seeker, dilemma, forced migration, refugee legal status.*

Ներկայացվել է՝ 25.02.2026թ.

Ուղարկվել է գրախոսման՝ 27.04.2026թ.